

Cómo citar este artículo / Com citar aquest article / Citation:

Sanjuán, R. & Potrony, R. (2021). Pràctiques artístiques en cures pal·liatives, la bona mort. *Kult-ur*, 8(16). <https://doi.org/10.6035/kult-ur.6058>

PRÀCTIQUES ARTÍSTIQUES EN CURES PAL·LIATIVES. LA BONA MORT

Artistic practices in palliative care. La Bona Mort (The Good Death)

Roser Sanjuán

Centre d'Art la Panera en La Paeria - Ajuntament de Lleida
rsanjuan@paeria.cat

Albert Potrony

Artista pluridisciplinar
info@albertpotrony.co.uk

RESUM: En aquest article fem una contextualització d'un projecte artístic interessat en explorar la col·lectivització del procés del final de vida, les cures pal·liatives, l'acompanyament i el dol. La bona mort és una investigació col·lectiva sobre les cures i l'acompanyament en els processos del final de la vida i la mort. Es tracta d'un projecte interdisciplinari que integra a artistes, sociosanitaris, especialistes en el dol i educadors socials, i que es defineix a la vegada pel seu caràcter participatiu (290 persones). Encapçalat per l'artista Albert Potrony, a cura de Roser Sanjuán al Centre d'Art la Panera, amb el suport d'Art for Change 19 de l'Obra Social de la Caixa dut a terme durant l'any 2020 i fins el 3 de març de 2021.

PARAULES CLAU: Art contemporani, mort, dol, participació, investigació col·lectiva, educació expandida.

ABSTRACT: In this article, we contextualise the project *La Bona Mort* (The Good Death), an art project that explores how to collectivise the end of life process, palliative care, how to accompany someone who is dying and the grieving process.

We seek to establish a theoretical framework around this collaborative artistic project on end of life, death and grief, led by the artist Albert Potrony, curated

by Roser Sanjuán for the Centre d'Art la Panera, with the support of the Art for Change 2019 project of the Obra Social de la Caixa.

KEYWORDS: Contemporary art, death, grief, participation, collective research, expanded education.

—

RESUMEN: En este artículo hacemos una contextualización de un proyecto artístico interesado en explorar la colectivización del proceso del final de vida, las curas paliativas, el acompañamiento y el luto. La buena muerte es una investigación colectiva sobre las curas y el acompañamiento en los procesos del final de la vida y la muerte. Se trata de un proyecto interdisciplinario que integra a artistas, sociosanitarios, especialistas en el luto y educadores sociales, y que se define a la vez por su carácter participativo (290 personas). Encabezado por el artista Albert Potrony, al cuidado de Roser Sanjuán en el Centro de Arte la Panera, con el apoyo de Art for Change 19 de la Obra Social de la Caixa llevado a cabo durante el año 2020 y hasta el 3 de marzo de 2021.

PALABRAS CLAVE: Arte contemporáneo, muerte, luto, participación, investigación colectiva, educación expandida.

Introducció

En aquest article, contextualitzem el projecte “La Bona Mort” amb conceptes com l’educació expandida, l’intersecció entre educació, art i vida, reivindicada per Joseph Beuys i més recentment, l’estètica relacional o per l’anomenat Gir educatiu (Rogoff, 2008), en què aquest apropament entre art contemporani i educació, detectat per aquest teòric des de la Documenta X, l’identifica com “la producció i articulació de veritats, de subjectivitats que no són recollides ni reflectides per altres enunciats” i desenvolupem diferents aproximacions entre aquest projecte i altres manifestacions artístiques de la representació del dolor i la mort, per situar-nos en l’execució de projectes artístics col·laboratius que tenen com a objectiu la transformació social, així com també concretem metodologia a través de la Investigació Acció Participació.

Agafem com nostra, la proclamació de Joseph Beuys que “tothom és artista”, que tots els aspectes de la vida es poden abordar de manera creativa i que a través de l’art, podem canviar el nostre pensament, i per tant, canviar el món, explorant la construcció d’estructures de contrapoder dels ciutadans mitjançant les quals es reivindica el paper dels artistes en l’esfera pública¹. Tot aquest llegat relacionat amb l’*Escultura Social* de Beuys entronca amb el procedir d’aquest projecte, pensat com un espai per compartir coneixements i experiències que ens ajudin a canviar la nostra percepció davant la malaltia avançada i la mort, per col·lectivitzar el dol i ajudar a canviar la relació de la comunitat amb l’últim tram de la vida.

1.1. La COVID-19 i La Bona Mort. El context

A finals de l’any 2019 ens van anunciar que el projecte “Geografia i Memòria”, ideat per Albert Potrony i que s’havia de dur a terme a la Residència Balàfia 1, de Lleida, rebia un dels 17 ajuts de l’Obra Social La Caixa,

1. <https://www.tate.org.uk/art/artists/joseph-beuys-747>.

“Art for change”, que tenen com objectiu impulsar projectes artístics amb un impacte social en col·lectius de risc.²

El projecte “Geografia i Memòria” fou ideat per l’artista Albert Potrony, amb l’acompanyament de Roser Sanjuán del Centre d’Art la Panera. El Centre d’Art la Panera, des del 2011 col·labora amb l’Hospital Universitari Arnau de Vilanova amb projectes artístics col·laboratius, concretament impulsant residències d’artistes —actualment amb la Unitat d’Oncologia Radioteràpica, ens vam proposar anar més enllà dels hospitals per anar als centres residencials per a la gent gran.

A grans trets, el projecte inicial cercava una millora relacional entre familiars, professionals i usuaris d’aquesta residència pública, a través de l’art contemporani, per incentivar altres formes de comunicació, crear experiències que creïn xarxa i empoderar i visibilitzar tots els participants més enllà dels murs de la residència.

Els reptes a que ens enfrontàvem eren el *burnout* professional, per part del personal laboral, a causa d’una saturació de servei i poca valoració i retribució en el cas dels auxiliars, i per part de la família i el resident d’un procés de dol i d’adaptació a la nova situació ocasionada per l’ingrés a la residència i per la malaltia.³

Davant d’aquesta complexa situació, “Geografia i Memòria” proposava explorar, a través d’una combinació d’activitats artístiques, relacionals i quotidianes (com ara pot ser caminar per la ciutat) si és possible potenciar solidaritats i suports entre “cuidadors i cuidats” i alhora donar visibilitat als residents dins del context físic i social de la ciutat.

La COVID-19 obligà a parar, deixant lloc a repensar i compartir el procés per tal d’adaptar-se a la nova situació ocasionada per aquesta crisi i les seves conseqüències en les persones residents i professionals de les llars. Ens va

2. <https://fundacionlacaixa.org/ca/cultura-ciencia/convocatorias-culturales/art-for-change-la-caixa/proyectos/2019/geografia-i-memoria>.

3. Amb l’assessorament de Anna Soldevila, professora de la Universitat de Lleida amb llarga experiència projectes participatius gent gran.

forçar a recalibrar el projecte i compartir en públic el procés, la seva no viabilitat i possibles camins des de les arts en contextos socio-sanitaris.⁴

Es va obrir així un període d'investigació, en el que ens va acompanyar Vanesa Aresté, psicòloga coordinadora assistencial de l'Atenció Psicosocial de la Fundació DomusVi per adreçar-nos a un altre àmbit, el de les cures pal·liatives.

“La Bona Mort” és la continuació d'un projecte que es va haver d'abandonar, “Geografia i memòria”, perquè la COVID-19 impossibilità d'executar-lo, com passà amb molts altres projectes artístics participatius (Pimlott, 2020). La Bona Mort comparteix un nexa comú amb el seu precedent: les cures i la importància per democratitzar sabers, fent dels subjectes del projecte els veritables artífex d'allò a investigar i visibilitzar amb l'únic objectiu de millorar les seves condicions diàries i visibilitzar i compartir els seus coneixements arribats a partir de l'experiència pròpia.

D'aquesta necessitat neix el projecte “La Bona Mort”, centrat en les cures i la importància de tenir cura i acompanyar, com a revulsiu dins d'una societat en què els processos d'envelliment s'amaguen i es menystenen, mentre que la mort és considerat el major dels tabús actuals (Ariès, 1975).

D'aquest procés lent de recalibratge i redisseny en surt un equip de treball intergeneracional i interdisciplinari de 20 persones, procedents tant del món de les cures pal·liatives com de grups de dol, treball social i artistes de diversos àmbits (arts escèniques, art sonor i arts visuals), amb l'interès comú d'explorar les cures, el procés del final de vida i la mort com a preparació per viure una bona vida.

Al llarg del projecte, el grup de treball ha proposat un seguit de preguntes i temes clau per anar apropant-se a la temàtica de la mort i els processos de final de vida, desenvolupant tasques de recerca, entrevistes, enquestes en línia, producció de textos i imatges. Un procés que ha implicat interactuar

4. Jornades virtuals “Això ho canvia tot”, celebrades durant l'esclat de la crisi sanitària del COVID-19 com a reorientació del projecte inicial “Geografia i Memòria” (“Art for change” 2019 de l'Obra Social la Caixa).

<http://www.lapanera.cat/ca/programacio/activitats/aixo-ho-canvia-tot-converses-sense-guio-per-imaginar-possibles-futurs-despres-de-la-pandemia-jornades-virtuals-de-practiques-artistiques-comunitaries-en-residencies-per-a-gent-gran>.

amb més de 290 persones i iniciar, també, converses al voltant de la vida i la mort amb les relacions més properes dels membres del grup.

Per compartir el material recollit i generat pel grup sorgeixen un format de lectura pública dramatitzada i una publicació d'artista d'Albert Potrony:

Només morim una vegada, reflexions (en companyia) sobre la mort i la vida manlleva el format de la lectura pública dramatitzada (lectura/performance), i utilitza elements de la recerca i producció del grup, per bastir un “guió” que ajudi a parlar de la mort de manera col·lectiva.

Les dues primeres lectures tenen lloc al Teatre Municipal l'Escorxador de Lleida el 3 i 4 de març del 2021, i hi participen 5 actors i 5 membres del grup de treball.⁵

“La Bona Mort”⁶ és una publicació d'artista que vol esdevenir una eina de reflexió i discussió al voltant de la mort. Albert Potrony proposa una remissió als ars moriendi medievals (“l'art de morir”), organitzada a partir d'un seguit de temes relacionats amb la mort i les cures pal·liatives que s'han anat recollint al llarg del projecte a través d'una investigació col·lectiva dels participants del grup de treball de La bona Mort, compilats en 6 capítols: l'acompanyament, les pors, la bona mort, l'eutanàsia, el dol i el llegat; i es compona d'una col·lecció d'11 pòsters, un desplegable i un llibret.

1.2 Representació de la mort i el dol en l'art contemporani

Susan Sontag, a l'assaig *Sobre el dolor de los otros* reflexionava sobre la importància de la commoció i la capacitat d'empatia davant el dolor i el sofriment aliè (Valero, 2018). Així que malgrat ella havia alertat del l'alienació emocional (Sontag, 2005) que suposa estar envoltats d'imatges de mort reals que veiem als telenotícies: de guerres, atemptats, suïcidis televisats (Llistar, 2009), en la seva última obra, que l'apropava ja a la seva mort després d'un llarg càncer, rectifica antics treballs per la reivindicació de l'empatia, la compassió, reflexions que podem posar en relació amb l'essència del pensament

5. <http://www.lapanera.cat/ca/programacio/activitats/nomes-morim-una-vegada-reflexions-en-companyia-sobre-la-mort-i-la-vida-un-projecte-d2019albert-potrony>.

6. La publicació està disponible on line a <http://www.lapanera.cat/fitxers/lilibretlbn.pdf>.

de les ciutats compassives,⁷ desenvolupar una mirada sensible, per reconèixer vulnerabilitat mútua per construir un futur comú.

Com des de l'art ens aproximem a la malaltia avançada, la mort i el dol? Per tal d'entendre millor quins processos s'han emprat a l'hora de dur a terme "La Bona Mort", identifiquem quatre aproximacions artístiques a la representació de la malaltia, i mort, des de les arts visuals per tal de veure com s'hi apropen i com s'hi allunyen les pràctiques desenvolupades:

La mort com a gènere. Vanitas.

Autorepresentació de la malaltia i la mort. Com els artistes visibilitzen la malaltia, i el seu últim tram de la vida.

Representació del propi dol. Com els artistes han expressat el seu dolor i dol després de la mort d'un ésser estimat.

Incorporació a través d'una investigació col·lectiva, de les experiències de les persones malaltes, vivències en l'últim tram de la vida, el dol d'altres persones, en les seves creacions.

Intentarem introduir breument aquestes 4 diferents aproximacions, posant-les en relació amb el projecte de "La Bona Mort", tenint en compte que no en són les úniques, així com també que tot i que el dolor, la mort, i el dol són intrínsecs a la condició humana, els artistes els representen a través de les seves construccions socials, ja que les creences, tradicions i normes d'una cultura influeixen en la percepció d'aquestes experiències pròpies o properes, i que a l'hora de representar-ho visualment es veu condicionat a través de la lent cultural del creador (Wixom, 2012).

a. La mort com a gènere. Vanitas

Sabem que, des del Neolític, l'home prehistòric practicava el culte als cranis arran del descobriment a Jericó d'una calavera emblanquinada a la zona dels ulls i datada aproximadament en el 7000 a. C. Sembla que van ser els grecs d'època hel·lenística dels primers a representar el cos mort en forma

7. Un dels exemples de ciutat compassiva a l'Estat Espanyol és Vic. http://www.bbp.cat/practicas_detalle_imp.php?id_ficha=1434.

d'esquelet com a símbol per evocar el pas del temps, i la brevetat de la vida i l'esperit del lema *Tempus Fugit* de Virgili ja està present en els mosaics romans de Pompeia.⁸

Als segles XIV i XV, marcats a l'Europa de la Pesta Negra, fams, plagues i la Guerra dels Cent Anys, la mort era un aspecte omnipresent, donant lloc a manifestacions artístiques centrades en la mort, l'art macabre, com Les Danses de la mort, concepte al·legòric medieval que expressa el poder igualador de la mort. En les seves representacions —plàstiques, musicals i literàries— apareixen membres de les jerarquies de la societat medieval. Artísticament, en resten bones representacions al mural de *La Chasa Dieu* (1460-70), la sèrie de xilografies de Holbein el Jove (1538), o la *Danza de la Muerte*, petit poema trobat en un manuscrit conservat a El Escorial (s. XV).⁹

En el mateix context, té origen l'ARS MORIENDI (l'art del bon morir), una altra manifestació d'aquest moment, títol genèric d'alguns opuscles ascètics apareguts al final de l'edat mitjana, els quals contenien exhortacions, pregàries i il·lustracions per a preparar a ben morir segons els preceptes cristians, describint les temptacions que assalten el moribund i la manera de superar-les. Es tracta d'una mena de guia destinada a mostrar les pràctiques, les pregàries i les actituds que havien d'adoptar el malalt, els seus familiars i el sacerdot nomenat per atendre espiritualment al moribund.

L'origen dels *Ars moriendi* es troba quan Jean Gerson, canceller de la Universitat de París (1412-1419), va presentar *Opusculum tripartitum* (c.1408-1410) al Concili de Constanza, uns textos en els quals s'abordava el trànsit de la mort, entre altres qüestions. L'impacte produït per aquest tractat va ser tan gran, que portà a elaborar una obra (anònima) on s'exposava la doctrina de l'Església pel que fa a l'últim acte de la vida d'un individu. La composició, coneguda com *Tractatus o Speculum artis bene moriendi* comprenia sis capítols, explicitats en la taula 1. La bona acollida d'aquest tractat, redactat en llatí, va fer pensar en la conveniència de facilitar als fidels un exemplar de l'obra resumida. El text va ser conegut sota el títol de *Ars moriendi*, i convivia sota el mateix nom un text en llatí abreujat i un de més llarg i fou

8. C'est la vie, Vanités de Caravaggio a Damien Hirst. Musée Maillol, 2010.

9. <https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0173719.xml>.

traduït a diversos idiomes, com el català, castellà, francès, anglès, alemany o italià (Ruiz, 2011).

“La Bona Mort” s’inspira i vol ser una actualització de l’*Ars moriendi*, amb l’objectiu que sigui un punt de partida, per aproximar-se a qüestions al voltant de la mort, incloent totes les veus, perquè: “Fer una bona o mala mort és un procés actiu en el que tant la persona que mor com els que estan al voltant participen” (Seale/Geest, 2004). Així tenim la veu del pacient (Oriol Moragas), dels familiars (Natàlia Ramos, Annie Etherington i Jack Young entre d’altres) i en comptes del sacerdot, tenim les veus lligades amb l’espiritualitat com Anna Maria Agustí (especialista en grup de dol i membre del grup de treball de LBM) o Montserrat Esquerda (especialista en bioètica) els professionals relacionats amb cures pal·liatives, que també s’ha d’ocupar de les vessants espirituals dels seus pacients, perquè: “Cuidar personas —pacientes y sus familiares— en el proceso de morir nos obliga a hacerlo desde un modelo integral que incluya la espiritualidad” (Benito, 2016).

“La Bona Mort” és un treball de reflexió sobre quins són els temes avui importants per preparar una bona mort, similars als que ja es plantejaven a l’Edat Mitjana, però obrint a altres lents més enllà (que no excloent) de la religió cristiana. Així seguint els sis capítols que van donar lloc a l’*Ars Moriendi*, trobem analogies amb els capítols de La Bona Mort, com proposem en la següent taula :

TAULA 1.

Analogies temàtiques Ars Moriendi i La Bona Mort

ARS MORIENDI (Tractatus o Speculum artis bene moriendi)	LA BONA MORT (Albert Potrony, et altri)
1. L’elogi de la mort	1. Eutanàsia/Cures pal·liatives
2. Temptacions que assalten el moribund i manera de superar-les	2. Les Pors
3. Preguntes que cal fer-li al malalt per reafirmar-se en la fe i aconseguir el penediment dels seus pecats	3. Com acompanyar
4. Necessitat d’imitar la vida de Crist	4. La Bona Mort

5. Comportament que han d'adoptar els laics que acompanyen el moribund: presentació d'imatges sagrades; exhortació a rebre els últims sagraments; i incitació a que l'interessat atorgui un testament	5. El comiat
6. Recitació d'oracions per part dels presents en favor de l'expirant (Ruiz, 2011)	6. El dol / El llegat

Font: Elaboració pròpia.

Aquestes tradicions en l'art macabre es recolliran en les Vanitas del segle XVI, originàries dels Països Baixos. Vanitas es refereix a la fugacitat de la vida i a totes les qüestions i assumptes mundans i s'associa a la frase bíblica de l'Eclesiastès 1:2, "Vanitas vanitatum omnia vanitas". Aquestes pintures sovint representaven objectes mundans com joies, llibres i flors, que simbolitzen la riquesa, el coneixement, la bellesa i vida, mentre es juxtaposaven contra un crani, el memento mori que recorda la mort i la brevetat de la vida (Lym, 2015). En l'actualització de la Vanitas fins els nostres dies, destaquen artistes surrealistes com Frida Kalho, Man Ray o Dalí i més recentment, sobresurt per la seva rellevància mediàtica, Damien Hirst, amb *The Physical Impossibility of Death in the Mind of Someone Living* (1991), un tauró en un tanc de formol, i *For the art of love* (2007), un motlle de platí d'una calavera humana incrustada amb 8.601, entre ells un diamant rosa en forma de pera ubicat al front.

Els memento mori del projecte "La Bona Mort" són un dels principals motius al llarg del projecte. Tenir present la mort des de diferents aspectes, per tenir una millor mort i sobretot una millor vida fins a la mort.

Khadija Bouiri (historiadora de l'art i memebre del grup de treball de LBM) escull com a imatge una *Lycoris radiata* (figura 1), que respresenta la mort i el camí al més enllà a la cultura japonesa. "Sempre que la veig, sento una agradable sensació de nostalgia i melancolia. No és una flor que em pugui permetre tenir, però sempre la tinc com fons de pantalla. És un *memento mori*" (Potrony, 2021). De la mateixa manera, considerem com a *memento*

mori també l'edició dels 11 pòsters (59x42cm)¹⁰ (figura 2) que acompanyen la publicació, i que estan pensats per ubicar-se en un espai domèstic o públic, en els quals, descontextualitzats de les converses o textos extrets, funcionen a manera de premisses, com ara: *La vida no es para conservar-la, es para vivirla* de la psicooncòloga Maria Die Trill (figura 3), parlant de les pors, o *How beautiful it was to watch my dad die*, de Jack Young, parlant del dol, que ens permeten reflexionar sobre la mort, a través de les paraules d'altres.

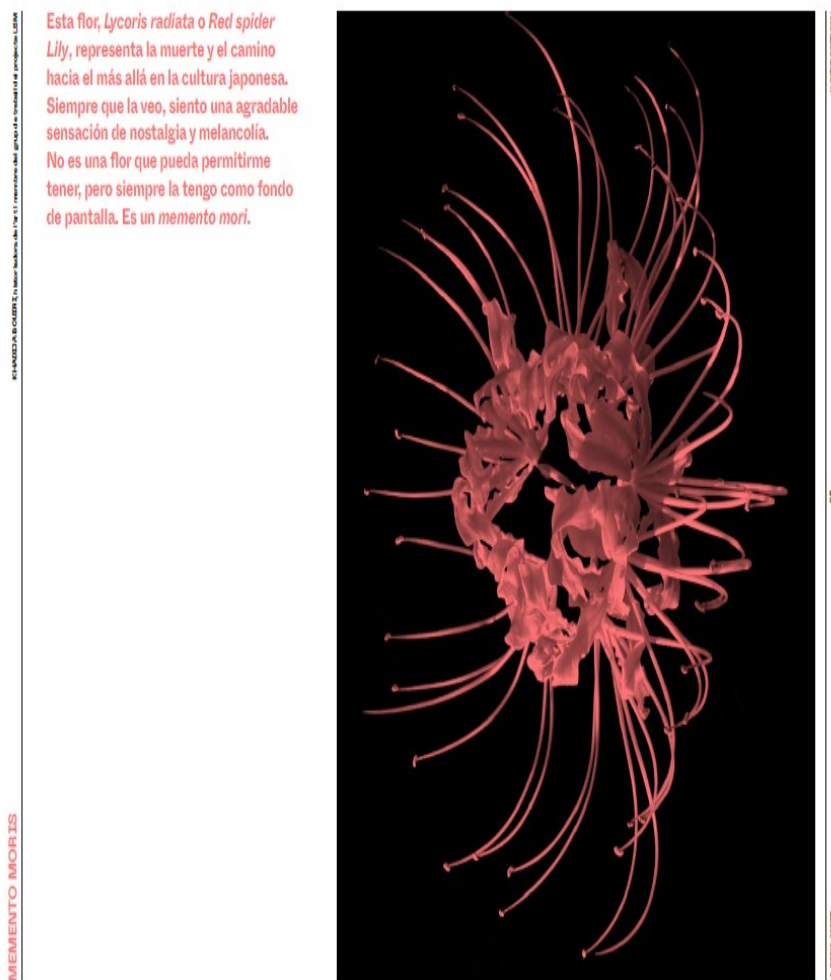

Figura 1. POTRONY, A. (2021) *La Bona Mort*, Ed. Centre d'art la Panera, Lleida. pàg. 35.

10. Tots els 11 pòsters són disponible en línia a <http://www.lapanera.cat/fixers/poster-slbm.pdf>.

Figura 2. POTRONY, A. (2021) *La Bona Mort*, Ed. Centre d'art la Panera, Lleida. Edició 11 pòsters.

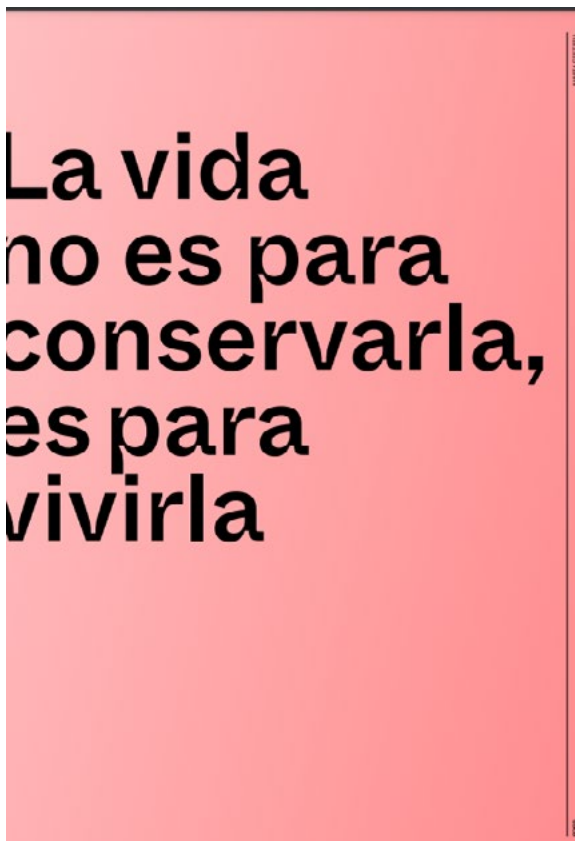

Figura 3. POTRONY, A. (2021) *La Bona Mort*, Ed. Centre d'art la Panera, Lleida (Marie die Trill).

b. Autorepresentació de la malaltia i la mort. Com els artistes visibilitzen la malaltia, i el seu últim tram de la vida

Diversos artistes contemporanis han compartit el seu últim tram de la vida, com Jo Spence, A. A. Bronson, alguns d'ells, com Pepe Espaliú, des dels rituals i les performances. Espaliú fou un dels primers artistes en visibilitzar VIH a Espanya i l'estigma que van patir els contagiats d'aquesta malaltia a través de performances, com "Carrying" (1992), que repetí dues vegades, a Sant Sebastià, amb amics i activistes en la lluita contra la sida i a Madrid, amb personalitats polítiques i del món cultural. Com el joc de la cadireta de la reina, l'artista anava descalç, sense tocar terra, dels braços d'uns a altres. Uns peus descalços que simbolitzaven el despreci i l'exclusió que comportava en l'Espanya dels 90 la seva orientació sexual i haver contret la malaltia. Ens agrada pensar que el conjunt de la lectura pública "Només Morim Una Vegada" funciona com una performance on explorar i exorcitzar democràticament els tabús de la mort de forma col·lectiva.

Aquesta valentia d'Espaliú d'exposar-se públicament la reivindicuem també en el projecte de "La Bona Mort" al mostrar la dignitat, vitalitat i saviesa de les persones en el seu últim tram de la vida com la projecció amb la qual finalitza la lectura dramatitzada (figura 4), una conversa entre pacient (Oriol Moragas) i psicòloga (Vanesa Aresté) de l'Hospital Jaume Nadal Merolles sobre l'art i la malaltia, on entre altres qüestions, l'Oriol, en resposta a la pregunta: "Què penses sobre l'art i els processos de malaltia?", responia: "L'art és la salvació de la dura i repetitiva realitat. És importantíssim entendre que l'art no és només quelcom bonic o ben fet; és més que això. L'art és la persona recollida tota ella en un instant; serveix per a moltes coses i cura l'home. L'home està malalt i l'art el salva." (figura 4). La imatge del cos de l'Oriol al llit, en el seu últim tram de la vida, contrasta amb la saviesa i lucidesa de cadascuna de les seves paraules. Algunes persones els hi resulta incòmode veure la imatge de l'Oriol, evidenciant que vivim en una cultura que amaga la malaltia, i la considera una derrota.

En aquest sentit, en la lectura dramatitzada, els rituals també eren introduïts en forma d'art sonor de la mà de Mikel R. Nieto, que ens proposava entre altres peces, el so de l'encesa d'un llumí repetidament.

Figura 4. Lectura dramatitzada “Només morim una vegada, reflexions (en companyia) sobre la mort i la vida”.

c. Representació del propi dol. Com els artistes han expressat el seu dolor i dol després de la mort d'un ésser estimat (Moroi Yamamoto)

Lligat a una tradició de fotografia postmortem del s. XIX, diversos artistes han compartit els últims moments de vida d'un ésser estimat, com Richard Avedon, Sophie Calle, Annie Leibovitz o Bill Viola, obtenint imatges de l'agonia dels seus familiars o fotografies postmortem i compartir-les en els circuits artístics.

Annie Leibovitz és un dels exemples més coneguts: en la seva mostra “A Photographer's Life 1990-2005”, mostrava una gran selecció de les seves millors fotografies, tant del món de la publicitat com de la seva vida privada. D'aquest àmbit íntim, destacava una composició de fotografies postmortem de la que havia estat la seva parella, Susan Sontag.

Des d'un treball més metafòric i poètic, Félix González-Torres va compartir en diversos formats artístics, la mort de la seva parella, visibilitzant la seva absència, en les tanques publicitàries amb un llit desfet i buit o invitant-nos a agafar un caramel d'un munt disposats en forma de muntanya en una cantonada d'una sala, que pesava exactament els mateixos quilos que la

seva parella mort per la sida; creaba un nou ritual, en què compartia el seu amor, amb cadascun dels espectadors, fins a reduir la muntanya al no res.

Des de la metàfora poètica també Aida Lesan (creadora, docent i membre del grup de treball LBM) ens parla sobre el record a partir de la identificació de les persones amb paisatges: “[...] La meva iaia era camp, era esforç i treball, un hort ben cuidat, una terra treballada” (Potrony, 2021, p. 59).

Aquesta visualització del dol, de compartir la vulnerabilitat que significa la pèrdua, sol reduir-se a l'àmbit domèstic. En el projecte “La Bona Mort” són diversos els exemples de col·lectivitzar el dol, com una forma de lluitar contra el tabú associat a la mort, com el valent exemple de la Natàlia Ramos (mare, educadora, voluntària de grups d'acompanyament del dol de Lleida, i membre del grup de treball de LBM) quan ens explica com li fereix veure el cotxet per bessons, després de la mort d'una de les seves dues filles, o quan, comparteix, amb els espectadors en la lectura dramatitzada, la carta a la seva filla escrita al final del seu procés de dol (Potrony, 2021, p. 53).

Moroi Yamamoto és una artista japonès que fa més de 25 anys que fabrica a gran escala instal·lacions de sal en un procés meditatiu que reflecteix la seva cultura budista japonesa (Wixom, 2012). La sal, al Japó, està relacionada amb diversos rituals simbòlics de purificació i neteja en diferents contextos, també en el funerari. Impulsat a dur a terme aquestes pràctiques, a partir d'un dol familiar, com explica l'artista:¹¹ “Segueixo creant perquè no oblidí els records de la meva família. El 1994, la meva germana de 24 anys va morir d'un tumor cerebral i la meva dona, que feia 25 anys que estava al meu costat, va morir de càncer de mama el 2016”.

Yamamoto diu que el procés de creació dels dissenys és com obrir un camí al seu procés de dol, que el pot portar des de pocs dies fins a diverses setmanes a dibuixar ell mateix aquests enormes patrons al terra, a mode de mandales budistes. A partir de l'obra “Saltworks: Return to the Sea” (2006), invita a aquells visitants que els hi hagi interpellat el seu treball, que l'últim dia de l'exposició destrueixin conjuntament l'obra i aboquin la sal al mar,

11. <https://www.motoi-works.com/en/about>.

com una forma de que aquesta sal, utilitzada en el projecte, retorni al cicle natural.

La lectura dramatitzada *Només morim una vegada* té com a punt comú amb Yamamoto, buscar aquesta transcendència a partir de pràctiques procedents del budisme com la meditació per tal d'aconseguir més profunditat i implicació per part del públic, i al llarg de tot el procés, proposar diversos estats de meditació guiada, per fins i tot arribar a imaginar la nostra pròpia mort, en què molt a poc a poc, els nostres òrgans, el cor inclòs, anaven minvant, amb pau:

[...] Ara t'has d'imaginar que aquesta consciència dintre teu està minvant. Imagina't que aquesta consciència és una mena d'energia. Imagina't que aquesta energia s'està reduint a cada part del teu cos i s'està concentrant al voltant de la zona del teu cor. [...] Simplement creu fermament que t'estàs morint realment i digue't a tu mateix: "Sí! M'estic morint aquí i ara [...]". (figura 5)

Un dels moments intensos de la lectura és el diàleg establert entre diversos actors (5) i membres del grup de treball (5). Mentre un dibuixava una línia de guix a terra i preguntava: "Si aquesta línia fos la teva trajectòria de vida, on un extrem representés el teu naixement i l'altre extrem, la teva mort, en quin punt et situaries?". Un altre, sense dir res, creuava dues línies a terra; i així, successivament, diverses creus blanques es van anar marcant per damunt la línia que representava la vida (Pulido, 2021).

Figura 5. Lectura dramatitzada: Només morim una vegada, reflexions (en companyia) sobre la mort i la vida.

1.3 Les cures

Al llarg de la pandèmia, moltes veus de la cultura s'han manifestat al voltant de què les cures han de centralitzar les pràctiques artístiques, i que davant la situació de precarietat del sector, cal cuidar-se de forma comunitària i a un mateix com a acte revolucionari, reivindicant l'empatia i els afectes, com ho exemplifica l'aparició de diversos projectes artístics dedicats a aquesta temàtica a Espanya com Who cares?¹², Escucha postraumática¹³, Projecte CO¹⁴, Te(n) cuidado¹⁵. Com podem cuidar i curar a escala comunitària? L'important és crear espais de relació, posar empatia radical (concepte de Clara Valverde) i utilitzar una perspectiva emocional a casa, a la feina, als carrers, als barris i a qualsevol lloc.

12. <https://www.who-cares.eu>.

13. <https://www.museoreinasofia.es/content/escucha-postraumatica>.

14. <https://laescocesa.org/es/CO>.

15. <https://tencuidado.org>

Si des de la cultura, durant aquest any pandèmic, s'ha reivindicat com mai, les cures i la vessant social de les arts, des de l'àmbit sanitari, paradoxalment, centrat en les cures, moltes veus requereixen també una atenció més social.

En català, el verb “curar” té a veure amb les cures, mentre que en castellà no existeixen les cures però sí los *cuidados*, que venen de cuidar. La “cura” prové del llatí, com a remei per a malalties físiques o espirituals, referint-se a medicaments o tractaments mèdics (Moulas, 2020). Per aquest motiu, molts professionals sanitaris de les cures pal·liatives, com Vanesa Aresté o Manuel Olivares, insisteix en que no sempre es pot curar, però sí cuidar.

Les persones que s'estan morint són de les més vulnerables i la qualitat de les cures que rebin ha de ser un indicador de la humanitat de tota la nostra societat. Perquè les cures pal·liatives tenen relació amb el patiment, la dignitat i les necessitats de cures i de qualitat de vida de les persones que estan en l'últim tram de la seva vida. I això també té relació amb les cures i el suport de les famílies i els amics.

Com representar les cures que requereixen el dol i l'últim tram de la vida, des de les arts visuals, des d'un espai comú i que ens afecti més enllà de la vivència individual? Com els creadors i les seves obres poden incidir, en un món dominat per les imatges com a garantia de veracitat unilateral, i a la vegada alienant, puguin les seves obres contribuir a oferir una visió que com diu Marina Garcés “permeti la vulnerabilitat i escapi de la immunitat que aïlla habitualment a l'espectador” (figura 6).

Figura 6. Lectura dramatitzada Només morim una vegada, reflexions (en companyia) sobre la mort i la vida.

Amadeu Bonet (artista i membre del grup de treball de La Bona Mort) reivindicant l'amor, l'empatia i la compassió ens dona la possible solució: "[...] com de diferent hauria estat la mort de tanta gent que ha patit la solitud en aquest darrer instant si hagués notat l'escalf de l'amor d'algú?" (figura 7).

Figura 7. POTRONY, A. (2021): *La Bona Mort*, Ed. Centre d'art la Panera, Lleida. Pàg. 21.

1.4 La metodologia

d. Incorporació a través d'una investigació col·lectiva, de les experiències de les persones malaltes, vivències en l'últim tram de la vida, el dol d'altres persones, en les seves creacions.

La metodologia de treball ha impulsat la creació de xarxa i els vasos comunicants entre disciplines, amb la voluntat d'esdevenir unes pràctiques artístiques col·laboratives que ens permetin obrir-nos cap a altres maneres de conèixer, imaginar, relacionar-nos i actuar per la transformació. Una metodologia de treball que troba coincidències amb l'anomenada Investigació Participativa (IP) o Investigació Acció Participativa (IAP), un enfocament de recerca en comunitats que emfatitza la participació i l'acció. Dins d'un procés de IAP, les comunitats d'investigació i acció evolucionen i aborden preguntes i qüestions que són importants per als que participen com a coinvestigadors. La IAP busca entendre el món amb objectius de canvi social. Una alternativa al positivisme en la ciència, que en definitiva es tracta d'una sociabilització

del saber i de l'acció a través de la involucració dels participants amb una significació dels problemes que es volen resoldre.¹⁶

El projecte vol investigar quins processos propis de les arts contemporànies poden ajudar a donar visibilitat i acompanyar en l'últim tram de la vida, com també democratitzar la creació de coneixement. Posant al centre els interessos dels ciutadans, perquè siguin investigadors i investigats d'allò que els afecta. Això entronca també amb els laboratoris ciutadans, o sigui, grups de persones units amb uns objectius comuns, que participen activament en la investigació, com a experts professionals en la matèria, o com experts en experiència, buscant noves formes de crear i visibilitzar coneixement.

La relació entre acció, coneixement, cos i malaltia, té com a exemples a seguir les lluites de col·lectius d'afectats que no volgueren ser minories passives sinó que es convertiren en productors de coneixement per millorar, visibilitzar i resituar la seva situació, com el grup ACT UP (*AIDS Coalition to Unleash Power*), per això donaren origen a una altra manera d'entendre la condició de pacient, per passar a ser actiu, lluitar de manera col·lectiva contra prejudicis morals, experiments científics i manipulacions polítiques, combinant activisme i investigació. Aquesta lluita esdevingué paradigmàtica per altres col·lectius en la defensa dels drets dels pacients defensant la unió de cos biològic i cos polític, aconseguint una revolució en la investigació científica, centrant la recollida de dades des dels propis afectats. (Lafuente, 2011).

Metodologia

Breu exposició del procés d'investigació, recollida i creació de continguts del projecte La bona mort:

S'organitza el curs *La Bona Mort, vida al final de la vida* amb l'objectiu de crear un grup de treball per a la creació d'estratègies envers la sensibilització al voltant de les cures paliatives i la dignificació de la mort. Durant les tres setmanes de duració del curs es recopila gran quantitat de material, i els membres del grup estableixen independentment converses al voltant de la

16. https://es.wikipedia.org/wiki/Investigaci%C3%B3n-Acci%C3%B3n_participativa

mort i les cures pal·liatives amb més de 60 persones, recopilant bibliografia, entrevistes, fotografies, o vídeos i explorant a través de performances i dinàmiques per tal d'implicar-se amb al temàtica (figura 8).

El següent pas d'aquet procés és organitzar i formalitzar tot el material recollit per tal de poder compartir amb la ciutadania. A partir dels diferents perfils professionals i experiencials dels membres del grup de treball (artista sonor, escènic, visual) es decidixen els formats que configuraran les produccions finals.

Amb aquesta intenció es crea *Només morim una vegada*, una lectura pública dramatitzada a partir d'un guió construït a partir dels materials generats amb el grup de treball. Les dues primeres lectures tenen lloc al teatre Municipal de l'Escoador a Lleida amb cinc actors i cinc membres del grup de treball i amb participació de l'audiència (figura 6).

Com a element clau de difusió dels continguts generats per al grup de treball es produeix un llibre d'artista, *La Bona Mort*, inspirat pels *Ars Moriendi*, que ja hem comentat anteriorment. *La Bona Mort* és un recull mestís i polifònic on els diversos registres d'investigació (acadèmic, professional i d'experiència de vida) dialoguen en un mateix espai d'una forma horitzontal (figura 9).

Figura 8. Curs La Bona Mort, vida al final de la vida. Octubre 2020.

Cronograma.

2019 - Disseny projecte (Geografia i memòria) i obtenció finançament.
Gener 2020 - Inici projecte/reunions amb equip tècnic residència.
Març 2020 - Es paralitza el procés a causa de la COVID.
Maig 2020 - Àgora digital i redisseny del projecte (La Bona Mort).
Octubre-Desembre 2020 - Creació grup de treball i tallers/sessions.
Gener 2021 - Edició de la publicació (La Bona Mort) i creació del guió (Només morim una vegada).
Febrer 2021 - Representacions lectura pública dramatitzada i presentació de la publicació.

Conclusions

Albert Potrony es planteja que la seva pràctica artística tingui una connexió tangible amb la societat de la qual n'és part, amb el seu dia a dia, els seus problemes. Amb Roser Sanjuán, amb qui ha coordinat el projecte, han parlat sovint de la importància que qualsevol projecte artístic de caire social i participatiu tingui una *utilitat* per a les persones i els grups que hi participen, una utilitat que vagi més enllà de l'experiència de participar-hi i de la necessitat de deixar pòsit, per petit que sigui, com a referent per a aquells que no han format part de l'experiència.

Com una actualització del concepte de les *arts aplicades*, però aplicades, ara, a les necessitats i preocupacions dels nostres contemporanis, recollint experiències de creació de comunitat amb l'objectiu de la transformació social des de diferents àmbits que tenen com pal de paller la comunitat i la democratització dels sabers, més enllà del món acadèmic. Paulo Freire i el teatre de l'oprimit, l'educació expandida amb la propulsió de la difusió del coneixement a través de la xarxa i els codis oberts, els laboratoris ciutadans o les ciutats compassives, intercalant coneixement, cures i transformació social.

Després de la irrupció del COVID-19, veiem encara més necessari el reconeixement de la part més humana en la conscienciació social de la vulnerabilitat de la nostra condició, així com també la reivindicació social de la dignificació de l'últim tram de la vida i l'acceptació de la mort, i tot això

a través d'un projecte artístic participatiu que busca que aquesta sigui una experiència significativa per a tota la comunitat.

El llarg procés de calibratge i transformació del projecte inicial ha esdevingut una mena de viatge, on ens hem anat incorporant un seguit de persones d'entorns professionals molt diversos, però que comparteixen un tret comú: estar profundament implicades en la seva feina, alhora que obertes, des de la curiositat i la generositat, a compartir coneixements i experiències que ens ajudin a imaginar possibles col·laboracions interdisciplinàries per a un futur més integrat (Potrony, 2021 p. 3).

El projecte de La Bona Mort, amb el llibre d'artista (figura 9) i la lectura dramatitzada (figura 10), entronca, amb manifestacions tan antigues com la Dansa de la Mort o l'Ars Moriendi, manifestacions literàries, il·lustracions, danses i representacions, que ens ajuden a reflexionar sobre La Mort i com estar preparat per quan arribi, per en definitiva pensar i actuar per com tenir, la millor de les morts, la millor de les vides.

Figura 9. Pòsters, llibret i desplegable que conformen el llibre d'artista d'Albert Potrony.

Grup de treball LA BONA MORT:

Aida Lesan Griñó, Alba Monràs Alvarez, Aloma Charles, Albert Potrony, Amadeu Bonet i Boldú, Anna Maria Agustí, Anna Soldevila, David Martínez Sánchez, Eva Tresànceh i Monclús, Gemma Torrens i Vives, Ingrid Simó Cunillera, Jaume Ramon Torne Giralt, Khadija Bouiri, Laia Requesens Fernández, Mar Pérez Moreno, Mª Àngels Aixalà Calderó, Mª Carme Capdevila Peralta, Marta Bisbal Torres, Mikel R. Nieto, Nàdia Puig Asensio, Natàlia Ramos i Pla, Rosa Maria Gil Iranzo, Roser Sanjuan, Sílvia Barrachina Martorell, Vanesa Aresté.

Amb la col·laboració de Cia. La Nave Va, Laura Cera, Tui Higgins i Xavier Monge.

Fotografies: Jordi V. Pou.

Disseny de publicació: Àlex Gifreu.

Referències

Ariès, P. 1975. *Historia de la muerte en Occidente. Desde la Edad Media hasta nuestros días*. Barcelona: El Acantilado.

Benito, E. 2016. “El acompañamiento espiritual en cuidados paliativos”. a *Psicooncología*. Vol. 13, Núm. 2-3, pp. 367-384, recuperat a https://www.bioeticacs.org/iceb/seleccion_temas/espiritualidad/EL_ACOMPANAMIENTO_ESPIRITUAL_EN_CUIDADOS.pdf

Esquerda, M. 2020. “Entrevista con la pediatra Montserrat Esquerda: mirar cara a cara a la muerte para vivir mejor”. *Elplural.com* (26 novembre 2020). [Entrevista de Patricio Rocco]

Garcés, M. 2013. *Un mundo común*. Barcelona: Ediciones Bellaterra.

Lim, M.A . 2015. “Mortality in Photography: Examining the Death of Susan Sontag.” *Treehouse*. Recuperat a <https://tembusu.nus.edu.sg/treehouse/2015/04/mortality-in-photography-examining-the-death-of-susan-sontag/>

Llistar, S. 2009. *L'atenció assistencial en el procés de morir: importància de les actituds per a una mort digna*. Universitat Ramon Llull. Recuperat a https://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/9268/TESI_SALVADOR_LLISTER.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Moulas, I. 2020. “Les cures i la cultura de la culpa.” *NEXE*, no. 45, 60-63. https://etcs.coop/wp-content/uploads/2020/12/nexe_45.pdf

- Olivares, M.** “No siempre se cura; muchas veces cuida». El Periódico (27 febrer 2016). [Entrevista de Lluís Muñoz Pandiella] recuperat a <https://elgeniomaligno.eu/ante-el-dolor-de-los-demas-una-relectura-de-susan-sontag/>
- Potrony, A.** 2021. *La Bona Mort*, Ed. Centre d’art la Panera, Lleida. Recuperat a <http://www.lapanera.cat/fitxers/lilibretlbn.pdf>
- Potrony, A.** “La bona mort. Vida al final de la vida. Segre, DIS, núm. 59, p.3 març 2021. Recuperat a <http://www.lapanera.cat/fitxers/dispotrony.pdf>
- Pulido, L.** “Només morim una vegada” 7accents, març 2021. Recuperat a <https://www.7accents.cat/opinio/article/17121/nomes-morim-una-vegada>
- Rogoff, I.** 2008. Turning, *Journal #00, e-flux*, recuperat a <https://www.e-flux.com/journal/00/68470/turning/>
- Ruiz García, E.** 2011. “El Ars moriendi: una preparació para el tránsito”, pàg.318 dins de les IX Jornadas científicas sobre documentació: la muerte y sus testimonios escritos, Madrid, UCM 2011. Recuperat a https://www.ucm.es/data/cont/docs/446-2013-08-22-10_ruiz%20garcia.pdf
- Seale, C.; Geest, S. van der.** 2004. “Good and bad death: introduction”. *Social Science and Medicine*, 58 , p. 883-885.
- Pimlott, Seth.** *Social Practice and Social Distancing Art Monthly*; London Iss. 438, (Jul/Aug 2020): 39-41 recuperat a [https://www.proquest.com/pubidlinkhandler/sng/pubtitle/Art+Monthly/\\$N/106011/OpenView/2420173005/\\$B/4009F80C6A4B4F65PQ/1;jsessionid=-8D764ACDF29F81ED168527E4B2645EDC.i-025a7f2ee09fb918f](https://www.proquest.com/pubidlinkhandler/sng/pubtitle/Art+Monthly/$N/106011/OpenView/2420173005/$B/4009F80C6A4B4F65PQ/1;jsessionid=-8D764ACDF29F81ED168527E4B2645EDC.i-025a7f2ee09fb918f)
- Sontag, S.** 2004. *Ante el dolor de los demás*. Madrid: Santillana Ediciones.
- Trill, M.** “La muerte es temida, pero necesaria para la vida”. El Periódico (27 febrer 2016).
- Valero, A.** 2018. Ante el dolor de los demás: una relectura de Susan Sontag, *El genio Maligno*, recuperat a <https://elgeniomaligno.eu/ante-el-dolor-de-los-demas-una-relectura-de-susan-sontag/>
- Wixom, D.** 2012. *Cultural Expressions of Grief Through Art*. Washington State University. Recuperat a <https://s3.wp.wsu.edu/uploads/sites/458/2013/03/DanicaThesis.pdf>.